

ВЛАЙКОВАТА РАВНОСМЕТКА

КАТЯ БЪКЛОВА

Необикновена е съдбата на човека и писателя Т. Г. Влайков — интензивно белетристично творчество в края на века, напълно прекъснато за повече от две десетилетия и последвано през 30-те години от нов подем, вече в посока на автобиографично-мемоарното и художествено-публицистичното начало. Литературната ни история, като има предвид неговото творчество и идейните му пристрастия от 90-те години, определя мястото на Влайков сред писателите народници. Посочва идейно-художествените качества и недостатъци на неговата белетристика, произтичащи именно от народническата идеология — идеализиране на патриархалния бит и отношения, консервативна романтика, преувеличена роля на просветата като първостепенен обществен фактор и основа на социална политика; но и патриотизъм, любов към народа и критика на буржоазно-капиталистическия строй. В общи линии така се откроява фигурата на Тодор Влайков в националното ни културно и литературно съзнание. А що се отнася до „Преживяното“ — най-популярната негова книга, призната за автобиографичен шедевър, която съвременната критика сравнява със Софрониевото „Житие“, то тя най-често се „добавя“ към предходното творчество, без да се търси някакво идейно-естетическо единство с него и без да се поставя в контекста на литературата ни от 30-те години. В сянката на Влайковия мемоар и като негово „идейно продължение“ остава „Завои“, а „Чиновничество и властици“, оценени при появата си заради познавателната стойност и социалния критицизъм, след това са почти напълно забравени.

Тази едностранчивост и непълнота при оценката на писателя има, разбира се, своето обяснение. На първо място ще го намерим в споменатия вече необикновен творчески път, в дългогодишното „мълчание“, компенсирано с активна и разнопосочна обществена и политическа дейност, като деятел на Българския учителски съюз, на кооперативното и читалищното движение; като редактор, член на Радикалната партия, народен представител. . . И така, „Преживяното“, „Завои“, и „Чиновничество и властици“ се появяват, когато профилът на твореца изглежда окончателно очертан и завършен, след като почти всички от неговото литературно поколение вече не пишат, а и дълго след като народническите идеи сред българската интелигенция, с които името му неизменно се свързва, са изживени. Освен това, когато в средата на 20-те години Влайков издава две оригинални повести — „Стрина Венковица и снаха ѝ“ (1925) и „Житието на една майка“ (1926), критиката с искрено учудване открива, че независимо от преминалите национални катастрофи, социални трусове и последвалите ги промени в общественото и личното съзнание, независимо и от политическата си дейност, от натрупания социален опит, от мирогледното си развитие Влайков отново е в света на дядо Славчо и неговата „унука“. Като чели има достатъчно основание да не се очаква нещо ново от него и през идващото десетилетие. . .

Така „Преживяното“ с цялото си почувствувано и оценено очарование на художествена творба се приема главно като *източник*, наистина непосредствен, подкупващо искрен и емоционално обогатен, но все пак *източник* за живота на своя автор,

за патриархалния бит и за първите стъпки на просветното дело в малкото подбалканско градче преди Освобождението, за младата българска столица в първите свободни години, за нейната първа гимназия и т. н. Безспорна е познавателната цена и на „Завои“, а и на очерците за „чиновниците и властниците“ (макар че те третира теми, познати десетилетия по-рано от нашето богато критико-реалистично наследство).

Един съвременен поглед върху това късно Влайково дело предполага, потвърждавайки неговата документална стойност, да се навлезе по-дълбоко в същността му. Да се прецени то и като израз на осъзната необходимост от житейска и творческа равностетка; като резултат от духовно узряване, достигнало висока степен на самопознание и на осмислена връзка между лична и национална съдба, както и на тяхното творческо реализиране. Да се потърси и връзка между трите книги в литературно-исторически, просветно-възпитателен и народопсихологически план. Защото даже фактът на тяхното почти едновременно създаване („Детски години“, Първа книга от „Преживяното“ излиза през 1934 г. заедно с „Чиновничество и властници“; следващата година се появява „Завои“, а вече малко по-късно — „Когато бях момче“ (1939) и „Гимназист в София“ (1942)) вече насочва към общи идейни основи, творчески подтици и идейни предпоставки. А оттам — към специфични особености и на Влайковата равностетка.

Ред биографични и идейно-психологически предпоставки определят появата на „Преживяното“, „Чиновничество и властници“ и „Завои“ в началото на 30-те години. Не са много българските писатели, които достигат Влайковата почета на възраст. И в този смисъл неговото „завръщане“ към „началото“, погледът „назад“ от високия синур на преживените 70 години са напълно естествени и закономерни.

На практика „връщането“ започва от средата на 20-те г. През периода 1925 — 1931 г. писателят събира, модбери и преиздава в три тома, „щателно поправени и преработени“ (по думите му) всичките си разкази. Въпросът за промените, които прави при това издаване, е особено интересен с оглед неговата идейна и художествена еволюция, но остава засега извън нашето внимание. Ще отбележим само някои очертали се тенденции, като засилена социалност („Косач“), туширани народнически идеи („Другари“), уплътняване на образите („Каменов“). А като любопитен факт, доказващ широките граници на неговата житейска и творческа равностетка ще посочим и статията „Едно мое писателско прегрешение“ (1937), в която Влайков се разкайва, че в един от първите си разкази „Златко“ е оскърбил златишките жени и обещава сега да поправи тази несправедливост.

Влайковата преоценка обхваща и неговата обществено-политическа дейност. В края на 20-те години, решил да се раздели окончателно с политиката, той прави селекция и на многобройните си статии, речи и сказки, защото е убеден, че: „Между много дребни статии и бележки, засягащи злободневни въпроси, които са имали временен, преходен характер, написал е през това време и голям брой публицистични трудове, които би могли да имат трайно значение. . .“¹ И издава следващите три тома от съчиненията си, където групира „обществено-просветни“, политически и земеделски въпроси. Тази дейност, отнела по признанието му, неколкогодишен усилен труд, вече достатъчно красноречиво говори за критично оценъчно съзнание, което отсява трайното, достойното за съхранение от преходното, конюнктурното. И то не случайно в период, когато у него зреят нови творчески планове.

Трябва още веднаж да подчертаем — Влайков не просто събира статиите си, не просто тематично ги групира; чрез допълнения с днешна дата и чрез новонаписани материали той изразява съвременно отношение по третираните въпроси. Ясно е, че не се задоволява с документиране на своята минала дейност, а търси нейната актуалност, като поставя нови акценти и извежда въпросите до тяхното съвременно състояние. Ще посочим тук само един пример на подобна преоценка: т. IV от Съчине-

¹ Т. Г. Влайков. Съчинения. Т. VIII, С., 1964, с. 302. Всички цитати в текста са от това издание.

нията, озаглавен „Повече светлина!“ (заглавие на програмна народническа статия от 1895 г.) завършва с нов, обширен (40 с.) материал, с надслов „Повече възпитание!“ (1929). В него Влайков дава приоритет на нравственото усъвършенствуване на личността пред нейното просветяване и така всъщност преоценява своите просветителски народнически възгледи. С неприкрито възмущение и с патос, неприсъщ за него, винаги съдържаният и емоционално уравновесеният, в тази статия общественикът и моралистът възпитател ни поднася програма за нравствено и патриотично възпитание, обобщила мирогледни начала и социален опит, в която без усилие ще открием връзка с идейния свят на „Преживяното“ и „Чиновничеството и властниците“. „Родината — пише Влайков — това е *миналото* на нашия народ; това е неговата *история* с всички борби, успехи и падения; това са радостите, теглилата и скърбите на племето ни, това са *народните обичаи и вярвания*, родната ни поезия, творчеството на народния гений, изкуството и науката ни, с една дума — нашата национална култура; това е днес живущият български народ с неговите стремежи и копнения и с неговите идеали, това е днешната българска *държава* с нейното *устройство*, с нейните *законои и учреждения*, с нейните обществено-политически организации; това е нашата *родна земя* с високите планини, китни гори и равни полета, с реките и потоците ѝ, с всички ония дивни красоти и природни богатства. И тая наша родина децата трябва да обикнат така, както обичат *родната си майка*, както обичат своето *семейство* и *родния си дом*“² (к. м., К. Б.).

Издателската дейност на Влайков от края на 20-те г. предхожда непосредствено неговия нов творчески период, „вписва“ се в основния му самооценъчен характер.

Психологическите предпоставки за Влайковото насочване към личностна, творческа и идейна равностметка ще търсим в неговото светоусещане, в стабилните психологически и морални корени, формирани в една патриархална среда, която издига в култ нравствени добродетели — почтеност и трудолюбие, любов към човека и грижа за него и, преди всичко, отговорност пред семейство, общество, близки. За Влайков животът не е удоволствие и забава, а дълг и отговорност. И още — ред и хармония — и в личен, и в обществен план. Затова трябва да бъде измерен и оценен с висока и сериозна нравствена мярка. Стремещт към порядък и системност, към идейна яснота, осмисленост и точност, който Влайков проявява при издаване на съчиненията си, характеризират и определят целият негов период на равностметка. Той пренемява преживяно, премислено, изстрадано, за да го изясни пред себе си и пред другите. И с това да изпълни дълга си на човек, гражданин, писател. Защото с цялата своя нравствена стабилност и устойчиви граждански принципи Влайков цял живот се чувства дължник на обществото, а и на себе си. Той не успява окончателно да разреши своята лична идейно-психологическа драма с важни житейски и творчески последици. Драма, която изживява тихо, без излишен шум, без декларации и гръмки слова, но затова още по-дълбоко, по-съдбовно. Става дума за конфликта между повелите на обществения дълг, с който писателят е закърмен, и които го правят политик и общественик, от една страна, и поривите за личностна реализация, за осъществяване на съкровената писателска мечта, от друга. В този конфликт по своеобразен начин се сблъскват в „тиха“ Влайковска война писателят и общественикът; взаимно се оспорват и отричат възрожденският идеал за народно служене с модерното съзнание на човека от новия век, който търси лично осъществяване на своя духовен и творчески потенциал. Видени от този ракурс, последните Влайкови творби предлагат решение на неговата човешка и творческа драма.

„Дано няма война, че да си пиша, каквото съм си намислил“ — мечтае московският студент Влайков и споделя пред брат си тревогата, че зает с други неща, може да се „отучи от писане“ (писмо от 15 януари 1886 г.)³. В „Мечти и действителност. Случайни бележки“ (1890) отново четем за съкровените Влайкови желания за спокойни писа-

² Съчиненията на Т. Г. Влайков. Т. IV. Повече светлина! Плевен, 1929, 396—397.

³ Септември, 1968, кн. 8.

телски делници, но и за горчивото съзнание, че „... живота, суровия живот със своите тежки грижи и със злобите на деня... често отнема всяка възможност да се посвети човек всецяло на онова, което му е присърце, за което копнее...“⁴. Особено интересна е кореспонденцията на писателя със съидейника му Найчо Цанов (1900—1915) — истинска психograma на общественника и политика Влайков.⁵ В тези писма ентусиазмът от „славната избирателна борба“ се редува с тревогата, дали Демократическата партия е наистина достатъчно демократична, с болката от личните нападки на политически противници, с нееднократни „закани“ да се откаже най-после от политиката, с постоянния копнеж по „чиста литературна дейност“⁶.

Ехото на тази многогодишна душевна борба отзвучава до края на Влайковия живот. „Когато му казвахме — спомня си Ем. Попдимитров, — че той принадлежи към класиците на прозата в българската литература, той се стесняваше. Обясняваше ни как социални и нравствени изисквания са го отвлекли от литературата, за да се предаде на обществена дейност. И като че ли проличаваше някакво съжаление, поради невъзможността да се насмогне изгубеното и неосъществено творчество...“⁷ Ясно е, че разпъването между творческо и обществено начало се оказва твърде тежък кръст за кроткия по нрав, благ и дълбоко човечен, и най-важното, изключително съвестен Влайков. И когато, след всички колебания и съмнения, той окончателно се оттегля от политиката (1931), за него това е същевременно акт на творческо разкрепостяване; означава простор за творчески импулси, връщане към младежки мечти и копнеж.

И така, направил решителния избор на житейската си позиция, Влайков трябва да потърси разрешение и на своята дългогодишна човешка и творческа драма и като я огледа, прецени, като „тегли черта“ под преживяно и премислено, да отговори достойно и искрено: Как живях? Как изпълних своя дълг?

За плодотворния резултат от този процес на равновесетка благоприятствуват някои характерни черти на човека, писателя, общественика. Склонността към стабилност, към търсене корена на нещата определя уважението, интереса, вниманието на Влайков към миналото, към историята, към автентичното. Ако се върнем отново към публицистиката му, ще забележим, че статиите си той обикновено започва с лични спомени и с историята на въпроса. Връща се, например към учителските си години, за да разкаже как се учредява учителско дружество в Златишка околия—„Първите прояви на учителското сдружаване“ (1925); „Първите стъпки към създаване и закрепване на БУС“ (1925) също започва с лични спомени; „Читалищата у нас“ (1926) — с историята на Читалищния съюз, а причините за „роенето“ на партиите търси още в Учредителното събрание—„Нашите партии. Как са създадени и как са се намножили.“ (1920) и т. н.

Преди да направи оценката на живота и делото си общо достойние, Влайков многократно, както споделя в „Завои“, я върши мислено, „в минути на отдих от своите обществени и политически занятия“. Затова подновените творчески стъпки естествено го връщат към първия му разказ „Седянка“, т. е. към „младежките чувства и възторзи“. Затова не бива да ни изненадва патриархалният свят в „Стрина Венковица и снаха й“ и „Житието на една майка“. За Влайков тези повести не са нови. Той ги е носил в съзнанието си „... отдавна, още от времето, когато проявяваше писателско творчество“ и те „продължават да се тулят някъде в гънките на душата му“, за да изскочат нерядко, отново „в минути на отдих“. И накрая, „напълно узрели за откъсване... сами по себе си се налагат на пригответеното за творческа работа негово перо“⁸. Така че Влайковото връщане към началото е всъщност ново, по-дълбоко

⁴ Т. Г. Влайков. Съчинения. С. Т. III, с. 54.

⁵ Част от писмата са отпечатани в: Език и литература, 1963, кн. 6. и в Известия на Инст. за литература, XI, 1961.

⁶ В началото на века въпросът „общественик или писател тревожи и Пенчо Славейков, който нарича Влайковото „потъване до уши в политиката“, „самооплюване и самоунищожаване“ („Поети“, 1902).

⁷ Т. Г. Влайков. Литературно и обществено дело. 1865—1885—1935. С., 1935, с. 68.

⁸ Съчинения. Т. VIII, с. 299.

потъване в един свят, който той никога не е напускал окончателно, но дълго е потискал в съзнанието, паметта, мислите и чувствата си. И на който, след изпълнен обществен дълг, вече със спокойна съвест може да отдаде дължимото — любов, уважение, творчески пориви.

За Влайков литературата винаги е носила „особено душевно успокоение“ (може би точно защото е била мечтан пристан, желан уют), той винаги е вярвал, че изложението „на книга“ ще се „уясни“ и „тогава и на душата му навярно ще стане по-леко“, а това значи, ще се възстанови така желаната хармония, ще се възвърне изгубената яснота, ще се подреди нарушеният порядък. Такава е дълбоката потребност на Влайков от равносметка, като път към необходимото му душевно равновесие, а оттам и към мечтаното творчество.

„Преживяното“, „Чиновничество и властници“ и „Завои“ бележат един късен интензивен творчески период и са доказателство за „тиха Влайкова сила“ (по думите на Вес. Андреев), за душевна устойчивост и творческа воля. Защото, не трябва да забравяме, че през 30-те години той е не само възрастен и изморен, но вече е изгубил и зрението си. Дълбоко убеден в необходимостта да прегледа, преоцени, преосмисли живот, творчество, идеи; да предаде социалния си опит и наблюдения, за да завърши достойно пътя си като човек и писател, Влайков дава пример за удивителна физическа и нравствена устойчивост, работоспособност и организираност. А слепотата усилва вътрешното му зрение, съсредоточава погледа му към дълбочината на спомена, на премисленото, преживяното; прави го по-точен, по-проникновен; повишава избирателната способност, с която отсява важното и съдбовното от временното и случайното.

Съмнения и разочарования съпровождат Влайковото впускане в политическия живот. Мъчително преживява той предизборните пазарлъци и партизански борби, много пъти се разколебава в абсолютната правота на партията си, разкъсва се между горещото желание да захвърли политиката и се хване за перото и угризенията, че това би означавало дезертърство от обществен дълг. Нееднократно обхващан от копнеж за литературно творчество, „пред духовния му поглед все по-ясно почва да се очертава смътно долавяният по-рано мил и чаровен като мечта път — пътят на писателството.“ И неведнаж сподава тази мечта: „Не, не ще допусне той да бъде съблазняван или изкушаван от влечението към литературното творчество, което би накърнило изпълнението на неговия обществен дълг. . .“ А решен най-после да се върне към писателството, с подкупваща искреност ще ни довери интимни тревоги: „Не е ли пресъхнал през това време изворът на творческото му дарование? И, ако не дай боже, подобно нещо се е случило, тогава. . . При тази злокобна мисъл болезнени тръпки го побиват. . .“⁹

Така в „Завои“ Влайков представя своите съмнения, колебания, творчески вълнения, душевни превръщения. Разкрива насоките на мирогледното си развитие, дава ключ към „светая светих“ на своето творчество, прозрачно скрит зад „приятеля“ (явно от неудобство да остава така дълго в центъра на внимание). И върши всичко това искрено, убедително, с достойнство. Излага „на книга“ завоните и очертава пътя на себепознание и себеутвърждаване; доверява ни стремежа да следва призиването си, но и самоотричането, и потискането на творчески импулси в името на обществени цели. И преди всичко своята неотклонна вяност на високи нравствени принципи и граждански добродетели, т. е. вяност на себе си. (Хармоничният и цялостен свят от „Преживяното“ в „Завои“ присъства незримо като върховен етичен критерий и мярка за духовни ценности.) Като подлага на преценка и преосмисляне десетилетните си колебания, угризения за недобре изпълнен дълг и съжаления за неосъществено докрай творчество, Влайков най-после може да ги преодолее и да се приближи до така жадувания „хубав и равен път“ на душевното равновесие и вътрешната хармония: „Направил така и последния завой, моят приятел неотклонно е насочил сега доста натежалите си вече стъпки към чертога на своето писателско призвание. . .“

⁹ Съчинения. Т. VIII, с. 193, 289, 293.

в чиито покой един ден, като настъпи уреченият час, той ще завърши и своя жизнен път.¹⁰

Немалко нравствена сила е нужна, за да подложиш на критична преценка литературното си дело, с висок глас да признаеш колко много си мечтал за поприще на писател и как обстоятелствата непрекъснато са те отклонявали от него. Подобно „завръщане“ в съвременната литература почти сигурно означава иронична и самоиронична дистанцираност. При Влайков иронията липсва. Той приема и творчеството си сериозно и отговорно, за него то е преди всичко изпълнен дълг към другите, към себе си. Тук няма място за шеги. И ако и днес неговата изповед ни увлича, то причината за това ще търсим в изключителната откровеност, с която Влайков разкрива и идейните си извивки, и професионалните си тайни. Без ненужно да усложнява и мистифицира творческия процес, просто, но убедително, той обяснява и подтици за творчество, и роля на въображението, и влияния, и отласкването от тях. С подкупваща искреност преценява и собствените си творчески възможности: „И минават му пак през ума чудноватите и фантастични истории в Гоголевите „Вечера на хуторе“. Такива чудновати и фантастични работи той не би могъл да измисли. Па и не прилягат те за една седянка каквато я познава и каквато описва тук.“¹¹ И тази професионална изповед не натежава въпреки педантичното изреждане на всички „завои“, на отхвърлени решения, нови съмнения и т. н. Защото представлява духовния автопортрет на безкрайно обаятелния, симпатичен и достоен за уважение писател, у когото наред с респектиращата висока нравствена мярка и чувството за дълг и отговорност ни заразяват и оптимизмът, и надеждата, и вярата в победата на доброто начало.

На пръв поглед съвсем различна е идейно-тематичната територия на „Чиновничество и властници“ — недъзите на административната власт, нравствената деградация на чиновническия апарат, безбройните прояви на корупция, подкупничество, недоброевестност. В този свят Влайков навлиза със силата и убедителността на автентичното. Автентичността на книгата е доказана още в подзаглавието — „Според бележките и спомените на моя брат“, както и в „Уводни думи“, където авторът отново посочва, че предава наблюдения и впечатления на дългогодишния чиновник Алипия Влайков. Неговата фигура доминира в книгата, налага се като идеал на държавен служител — скромен, трудолюбив, с голямо човешко и професионално достойнство. Така Влайков доизгражда образа на любимия си брат — герой и от „Преживяното“. Не можем да допуснем, че писателят преразказва братовите си бележки, без да ги допълни, обогати, интерпретира от своя гледна точка, като знаем, че сам има зад гърба си немалък опит на обществен и политически деятел. „Чиновничество и властници“ доказва идейния синхрон между братята, общата посока на тяхното социално мислене. Тя е плодотворен синтез от обективните, „строги“ документални бележки на държавния служител и художествените инвенции, въображението и писателския усет на белетриста.

В тематично групираните очерци („Администратори“, „Бранители на реда и фиска“, „Злоупотреби и злоупотребители“, „Нрави“ и т. н.) Влайков нерядко се отласква от автентичното (посочени личности, селища, институции) в посока към художествената автентичност: „Той е началник на едно отделение при Министерството на финансите. Нека го наречем Вълчев. Негов помощник е един стар чиновник без образование. . . Да го наречем него пък Стоянов.“¹² „Разиграва“ драматични понякога сцени (наетият убиец, който узнава, че жертвата е „нашенец, пък и роднина ми се пада“), изгражда жив диалог, представя „галерия“ от стражари, митничари, висши служители, търговци, някои от които достатъчно колоритни (напр. „привилегираният шпионин“ с прякор Шмитикули). Влайков съзнателно търси интригуващи заглавия на отделните очерци, които да раздвижат еднотипните по характер и внуше-

¹⁰ Съчинения. Т. VIII, с. 180.

¹¹ Пак там, с. 304.

¹² Т. Г. В л а й к о в. Чиновничество и властници. Очерки. С., 1934, с. 248.

ние факти („Леон“ или сам властникът“, „Ревнив страж“, „Злополучната скитница“, „Но бентът е пробит и стига се до. . .“).

„Чиновничество и властници“ идейно-тематично и образно кореспондира с известни творби на Елин Пелин, Вазов, Алеко Константинов, Мих. Георгиев. Стражарят, който своеволно глобява контрабандисти и „заради риска“ си присвоява парите; другият, който напива колегите си, за да оваканти местата им; контролорът, който смята за свой началник депутата, с чиято помощ е назначен и т. н., със смесицата от хитрост, цинизъм и непочтеност, простодушие и невежество асоциират с познати герои на критико-реалистичната ни класика. Безкрайно позната е Влайковата трактовка на изборната тема — предизборни машинации и „подготовки“, политическо хамелеонство, изразено чрез светкавично променен текст на речи и телеграми и редуване на „Долу!“ с „Да живей!“. Писателят хуманист изразява тревога за човека, изгубен сред бюрократичните дебри и сам превърнал се в бюрократ, за човека — жертва на груби партизански нрави, кариеризъм и подкупничество и на свой ред станал партизанин, кариерист, доносник. Социалните язви обхващат всички нива на обществото, имат широко поле на проявление — от стражаря и дребния митнически чиновник до министъра на финансите (без да са пощадени и учителя и свещеника), от присвояването на няколко учителски заплати до крупни афери с държавни доставки.

Но този критически „епос“ носи и специфични Влайковски черти. Неслучайно той започва със спомени за идеализма, безкрайната почтеност и чувството за отговорност у първите държавни служители в „зората на новата българска държава“. Очевидно тези първи години са нужни като критерий, спрямо който по-дисонансно ще се открият следващите случки. С горчивина писателят проследява „първите облаци в ясното утринно небе“ — първите прояви на егоизъм, безпринципност, подкупност, които рушат нравствени и граждански добродетели и отчуждават човека от „неговата“ държава. Без да търси сатирично изобличение, без весел или язвителен смях. Вместо това в този по влайковски тих, привидно неутрален, съдържан разказ ще доловим и стаено възмущение, и болка по изгубени морални ценности. Но и вярата, че злото не може вечно да тържествува, че има сили, които му противостоят (за Влайков това са нравствени сили). Затова в този „чиновнически“ свят недобросъвестните служители сами се наказват, като доброволно подават оставка, незаконно повшиените се отказват доброволно от високите постове, непочтените колегиални отношения се поправят, забравят и прощават. Почти всички случаи на кариеризъм, партизанство, корупция завършват с възстановена справедливост „отгоре“. Така недобросъвестният управител на митница е уволнен от министъра, непочтеният юрисконсулт — също, пак министърът се противопоставя на партизанския произвол и т. н. А в епикога, озаглавен „Повече добросъвестност!“ авторът развива идеите си за усъвършенстване на управлението чрез нравствено възпитание на обществото.

В „Чиновничество и властници“ Влайков защитава една гражданска охранителна гражданска и политическа позиция и търси изправяне на обществени недъзи чрез възпитание в политически морал, чрез сплотяване на партияте и заличаване разликата между тях, чрез издигане на общодържавните над тяснопартийните интереси. Той не допуска мисълта за държавно устройство, различно от буржоазния парламентаризъм. „Парламентарното управление — категорично заявява писателят няколко години по-рано — въпреки своите слабости и недъзи, все пак е най-добрата форма на управление, каквато политическият гений на човечеството е могъл до днес да намери и осъществи.“¹³

Не е трудно днес да критикуваме ограничеността на подобни възгледи и да повторим неведнаж казаното за „наивния политик“ Влайков. Нашата цел в случая е друга. Да потърсим обяснение, защо Влайков наред с детските си спомени, с творческата си изповед „изважда на книга“ и света на чиновниците и властниците, свят, който без

¹³ Т. Г. Влайков. Съчинения. Т. V. Политически живот у нас. С., 1930, с. 314.

да е скъп на сърцето му, познава добре и нещо повече, в който ред факти го тревожат, огорчават, гнетят.

Ненамерил време и сили (а може би и желание) да усвои художествено съвременните социални явления, на които е свидетел, достигнал времето на равносметката, Влайков с тези очерци иска да се издължи по отношение на безброя от неразработени сюжети, неосъществени критико-реалистични повестувания за живота на българската буржоазия, които действителността щедро му е предлагала. Така той разкрива отношението си към тази действителност, изразява чувството си за социална справедливост, гражданските си вълнения, а наред с това разрешава проблеми на гражданската и творческата си съвест. С историческия поглед върху българското държавно управление, с моралния патос, който издига наред с труда, почтеността, човеколюбие-то и добросъвестното и безкористно служене като висша гражданска добродетел и отрича нравствената поквара в държавното управление и в общественото съзнание, „Чиновничество и властници“ е гражданската равносметка на Влайков. И на свой ред допълва духовния портрет на писателя като обществена отзивчивост и чувствителност и социален критицизъм.

Въпреки всички уговорки за близостта между трите последни книги на Влайков литературно-историческите пристрастия неслучайно винаги са клонили към „Преживяното“. В тази автобиографично-мемоарна творба Влайков разказва за живота на детето от подбалканското градче през последните години на робството и на ученика от Софийската гимназия в първите следосвобожденски години. Живот, не особено богат на събития, но необикновено наситен с впечатления, мисли, вълнения. Спокойно, кротко, но и настойчиво и властно писателят въвлеча в света на своя герой. И като внушава идентичност с него, оставя ни с впечатлението, че и сам изобщо не е напуснал този свят. Създава илюзия за липса на временна дистанция, за напълно спонтанен непремислен разказ, който се излива естествено и в който няма място за литература, не участва и творческото въображение. Изглежда, изминалите години, целият натрупан социален опит на твореца, полученото образование, престоят в чужбина, обществената дейност и писателската школовка не оставят тук следи. Достатъчно е да припомним, че по същото време Влайков в „Чиновничество и властници“ вещо и критично „рови“ в задния двор на новоосвободената българска държава, за да разберем илюзорността на това впечатление. Тогава как се постига тази благородна творческа „измама“?

Влайкови съвременници свидетелствуват, че „Преживяното“ е резултат от продължителна, добре премислена и подготвена работа. Те разказват как писателят се връща в родния Пирдоп, за да събира материал, да си „припомня“, как рови писма и стари книги, как чете мемоарна литература. „Преди да започне да пише своята последна книга, той дълго се готви. Запозна се с много книги от подобно естество, съветва се с приятели писатели, мисли и премисля, докато намисли какво и как и докато се реши да заработи. Пък и в процеса на самата работа не престана да мисли за нейното подобрене, често се връща да поправа, дори отново започва, та тъй сегашната редакция на тая книга, в която простота и художество на израза са доведени до съвършенство, е навярно втора или трета.“¹⁴ В последно време се доказва и ролята на „Спомени за живота ми“ от Алипия Влайков като първичен текст по отношение не само на „Чиновничество и властници“, но и на „Преживяното“¹⁵.

Знаем тези факти и въпреки това оставаме в доброволен плен на илюзията за потопяване в детския свят, за пределна спонтанност и именно това „пленичество“ е и голямото художествено завоевание на Влайков, определило трайния естетически живот на „Преживяното“.

¹⁴ Вж. Н. Вранчев. Човек и българин — Тодор Г. Влайков. Литературно и обществено дело, 1865—1885—1935. С., 1935, с. 167.

¹⁵ Вж.: Н. Александрова. „Преживяното“ на Т. Г. Влайков и спомените на неговия брат. — Септември, 1984, кн. 4.

Между героите от „Преживяното“ и техния автор има немалка дистанция. Разделя ги всичко онова, което вече споменахме — духовният товар, с който зрелият Влайков тръгва към миналото си, и преди всичко самото авторско съзнание, което сега го води към определената цел. Защото не трябва да забравяме — Влайков не само спонтанно преживява, възкресява, изобразява — всичко това му е нужно, както за да направи личната си равностметка, така и за да открие и посочи непреходни български добродетели, национални ценности, цялата духовна съкровищница, която трябва да присъствува в основите на българското самосъзнание.

Детето-герой е артистично художествено превъплъщение, то едновременно е и не е Влайков; духовно родствено с писателя, но и претворено вече от него, със самостоятелен естетически живот. А това превъплъщение е толкова виртуозно — именно поради голямата духовна близост между тях. По нрав, поведение, темперамент, даже начини на живот Влайков остава докрай верен на ония етични начала и норми, които са създадени у него от най-ранно детство, в условията на българския патриархален бит. Спокойствието, тишината, порядъкът, царещи в неговия софийски дом години по-късно, отразяват душевния мир на своя стопанин. „ . . . тук цареше спокойствие и тишина и като че ли и портретите от стената, и трите шкафа с книги, и бюрото отсреща, и иконата в къта. . . спяха дълбок, романтичен сън.“¹⁶ Едва ли е нужно да привеждаме спомени и факти за пословичната Влайкова сърдечност, трудолюбие, благородство и уважение към човека.

В „Преживяното“ доминира на пръв поглед детската гледна точка, но наред с нея внимателният прочит ще открие и присъствието на един по-късен, по-зрял, дистанциран поглед, който обобщава, изпреварва събитията, преценява и допълва. „Казано с днешен израз. . .“ ще вметне авторът, „Както отпосле ми се изясни. . .“, „Тогава, в моето детство. . .“, „И днес още. . .“, „Според както отпосле проумях. . .“ и т. н. Но главно, разбира се, не са изразите, а цялостната художествена тъкан на творбата. За разлика например от майката, която стопла цялото повествование и връзката на детето и на зрелия човек с нея остава дълбока, сърдечна, неразкъсваема, утробна, то бащата вече е видян с нов поглед. И детето, изпитвало страх от строгия, сдържан баща, сега вече може да прецени неговия характер и човешка стойност и да обясни и своето отношение: „И ако все пак аз тъй се струвах от тато, то се дължеше на това, че неговата студенина и суровост и неговият хладен поглед несъзнателно някак потискаха моята детска душа.“¹⁷ Ред критични оценки на образователната система също ще отнесем към просветния деец Влайков: „ . . . така сухо и безучастно изслушват тия книжни правила и всички ученици. Неоживени с никакви топли и сърдечни напътствия от страна на учителя, които да затрогнат нашите души и нашите чувства, те. . . едва ли упражняваха някакво усетно влияние върху поведението ни.“¹⁸

В „Преживяното“ Влайков доказва богати белетристични възможности, някои от които дотогава нереализирани. Като създаде най-добрата си творба, той допълни вече постигнатото, задълбочи го, изведе го до върхови постижения. Даже нещо повече. Преодоля нееднократно посочвани от критиката през 90-те г. художествени слабости — обстоятелственост, мудност, липса на интрига, недостатъчен психологизъм. В стремежа си да завърши достойно творческия си път, той доказва завидна художествена зрялост. Навлезе в психологически състояния (великолепния „Разказ за сестра ми“), постигна богатство от емоционални движения и преливания („С батко на киселец“, „Самодивите и свети Георги“), блестящо се справи със сложни трагично-драматични „казуси“ („Димитричко кундурджията“), вещо изгради социално-психологически характеристики („коконата“ — чуждо тяло в патриархалния свят, „мъжката“ жена стрина Неновица). Силно творческо въображение, усет за емоционален

¹⁶ Спомени от Хр. Миндов. — В: Цани Гинчев, М. Георгиев, К. Величков, Т. Г. Влайков, Ц. Церковски в спомените на съвременниците си. С., 1964, с. 421.

¹⁷ Съчинения. Т. V, с. 73.

¹⁸ Съчинения. Т. V, с. 312.

пълнеж на детайла, за поанта, проникновено око за скрития смисъл на нещата вдъхнаха на реалните събития нов естетически живот.

„Преживяното“ освен житейска равностметка е и художествена преоценка, доизграждане и усъвършенствуване на вече постигнатото. Връзката — тематична, идейно-емоционална, образна, на тази книга с Влайковите разкази от 90-те години е безспорна. И дядо Славчо, и леля Гена, и стрина Радовица от едноименните творби като душевност, етика присъствуват тук чрез своите прототипове. Не е трудно да открием в любимите Влайкови кротки, обаятелни, покорни, но духом силни женски образи превъплъщения на неговата майка, както и в суровите, строги мъже — пчеловъдници, заминаващи, завръщащи се или изчезващи гурбетчи — следи от по-отдалечения, по-хладен бащин образ. На своеобразна идейно-художествена преоценка е подложен тук и друг любим Влайков персонаж — учителите. Герои на разкази като „Учител Миленков“ и „Нерешеният въпрос“, те са художествено непълноценни резоньори, натоварени от автора с непосилни социални функции. Докато учител Александър, учител Никола, учител Симон от „Преживяното“ са живи хора, с лични съдби, с индивидуално поведение, със свое участие в обществените борби. Така Влайков и тук „коригира“ (както при преиздаване на публицистиката си) своите младежки идеи, откривайки истинските опорни точки на социалния прогрес в народната душевност, в просветното дело и революционните борби. И като разкри дълбоките национални корени на своето народничество и връзката му с традиционни български добродетели, той съотнесе своето личностно израстване спрямо една национално-историческа и народопсихологическа територия. А това вече многократно разширява идейно-смисловия обем на неговата автобиография.

От друга страна, познатият от Влайковата белетристика художествен свят в „Преживяното“ е обновен, зареден с енергия, преосмислен от духовността на един зрял творец. Малкият герой се развива пред очите ни, изминава дълго духовно пътешествие, макар физически да се премества само от Пирдоп до София. Устойчивият и затворен бит тук е раздвижен от едно зряло творческо съзнание, което го подлага на преоценка с убеждението, че всеки поглед назад едновременно е вяност към корена, към началото, но и негово преодоляване и преосмисляне като условие за излизане на по-широки хоризонти. И ето писателят, в резултат на достигнато самопознание, сега извежда детето и юношата към тези хоризонти. Героят е младеж, който и физически, и духовно е свързан с надеждата, с устрема, с бъдещето; който е в постоянно очакване, в състояние на нетърпеливо откривателство и овладяване на света. Постепенно, но сигурно, без бурни сътресения и драматични скокове неговият поглед обхваща все нови и нови страни. Тръгва от стабилните опорни точки на патриархалния свят — дом, родители, бит, с неговите делници и празници, раждания, сватби и смърт, от етичните и естетическите измерения на вярата (религиозни разкази, икони), от смяната на сезоните и промяната в природата. Обхваща поминъка, труда, образованието, срещата с „чудото на книгата“. И достига до разтърсилите народа исторически събития — Априлско въстание, Руско-турска война, Освобождение. (Ако бе успял да напише и Четвъртата книга от „Преживяното“, Влайков щеше да ни направи съпричастни и на впечатленията си от Москва, и за вълненията си като участник в Сръбско-българската война.) Многообразен свят, който се разширява, раздипля и обогатява по логиката на една добре премислена композиция, подчинена на идеята за опознаване и осмисляне на живота в неговите корени, основни начала и развитие. Извел уюта на един български дом, очарованието на една българска майка, осветените от поколения взаимоотношения на говещина, взаимопомощ, разбирателство, традиционните норми на живот и поведение, народния оптимизъм като трайни ценности, чието съхраняване е стабилна основа на достоен човешки живот, Влайков отива и стъпка напред, като ги съчетава с вечния човешки стремеж към бъдещето, с вечното обновяване на живота. И ето я вече тази „увлекающа сила и интерес (treibende Kraft)“, липсата на които през 90-те години Кръстев отнесе към недостатъците на Влайковите разкази¹⁹.

¹⁹ Кр. Кръстев. Етюди и критики. С., 1894, с. 126.

Автобиографията на Влайков е най-очарователната и най-привлекателно поднесената истина за човека и твореца. Но, както видяхме, не е цялата истина. „Завои“, „Преживяното“ и „Чиновничество и властници“, взети заедно, вече оформят облика на писателя — не само патриархално дялостен и хармоничен, но и личност с идейни кризи, с тревожни търсения, мисъл и социално заострен поглед.

Тези три книги ни удивляват и с това, колко съхранен душевно, идейно, нравствено излиза Влайков от всички политически и социални сътресения. Как успява да запази свежестта на изживяванията, остротата на мисълта, дълбокия си хуманизъм, творчески сили и огромно трудолюбие. А също и устремеността към нови творчески дела, и онзи оптимизъм, който е непростимо да наричаме наивитет, защото е израз на нравствена сила и душевно здраве, захранени от дълбоките корени на народната душевност.

Видяни в идейно единство, книгите на Влайковата равностетка могат да изяснят и въпроса за мястото на писателя в литературата ни от 30-те години. Въпрос, който заслужава задълбочено разглеждане и по който тук ще отбележим само, че „Завои“, „Преживяното“ и „Чиновничество и властници“ трябва да се видят в контекста на типичните за десетилетието тенденции към лично и национално самопознание, изразени чрез връщане към историята (Ст. Загорчинов), интерес към народопсихология и социология (Ив. Хаджийски), търсене устойчиви морални категории в националната душевност (Йовков). В тези процеси на духовно преоткриване и равностетка, на пътуване към корените на българското Влайков казва и своята дума. И още нещо. Изобразително-емоционалната стихия на „Преживяното“, изповедта за идейните „завои“ на „приятеля“, социално-политическото панорамно изображение на действителността в своята съвкупност подсказват несъзната (Влайков е далеч от мисълта за романов синтез), но съществуваща обективно тяга към епично повествование. И в този смисъл предлагат интересен момент от характерни за периода процеси в развитието на епичните форми. (Очевидно не един и не два са въпросите около привидно ясения, привидно несложния Влайков.)

Мекият, деликатен, но горчив укор за изгубени нравствени ценности, и отправеното към потомците послание за повече хуманност, и патоса, с който кротко, но настойчиво воюва за духовност, и накрая смелостта, с която с присъщото му достолепие Влайков направи своята равностетка, го приближават до идеите на нашата съвременност. Ако към неговата белетристика би трябвало да се връщаме по-често за нравствен ориентир и критерий, то повече от всякога днес неговата равностетка призовава към проверка на собствени мисли, на лично гражданско поведение, на творческа отговорност.